

••••• pööning

AJALOOGA MAJAD, AIAD JA
DISAINIKLASSIKA

Nr. 2 (38) / suvi 2023

LIIKUMINE: KÕRGE MALE
SUVITUSVILLA KAREPAL / INTERJÖÖR: JÄNEDA MÖIS
EESTI 1920.-30. AASTATE PILVELÕHKUJAD / VÄIKETÖÖSTUSED: ABJA LINAVABRIK
ÕHUSILD TALLINNA JA HELSINGI VAHEL / TOIT KUNSTIS
RESTAUREERIMINE: FOTOALBUMID / VANA MAJA SEINAVIIMISTLUSED
ALEVITE PÄRLID: KEHRA

> Jäneda mõisa
peahoone
1925. aastal.
(Foto: Järvamaa
Muuseum)

INTERJÖÖRID MUUTUSTE TUULES

JÄNEDA MÕISA PEAHOONE

Kadri Kallaste, Kadri Tael

FOTOD: JÄRVAMAA MUUSEUM, JÄNEDA MUUSEUM, ERAKOGU

Esimese maailmasõja eelõhtul valminud Kalvi, Jäneda ja Taagepera mõisa peahooned olid ehitatud kaasaja mugavuste ja trendide tuules. Murrangulistest aegadest tulenevalt said uhiuued peahooned olla Schillingite, von Benckendorffide ja von Strykkide kodudeks vaid loetud aastad. Mõisad said noores vabariigis uued funktsioonid ja võõrustavad inimesi tänini. Enam kui saja aasta vanune Jäneda mõisa punastest tellistest peahoone mõjub oma kõrgusesse pürgivate tornidega maalilise maastiku taustal elegantselt ja kutsuvalt. Mõisaga seotud säravad ja kõrgeleennulised isikud lisavad selle ajalukku aga kirkust veelgi.

MÕIS

Jäneda mõis kuulus von Benckendorffidele alates 1833. aastast, mil valdused omandas Eestimaa tsiviilkuberner Paul von Benckendorff. Enamjaolt viibis perekond oma põhikodudes, Varangu ja Liigvalla mõisates¹. Pauli aega jäid olulisemad ehitustööd mõisas arvukate kõrvalhoonete näol, lisaks suurele huvile ehitusalal osales ta ka 1901.–1902. aastal Rakvere linnuse restaureerimistöödel. Kaks põlvkonda hiljem asus Pauli pojapoeg Alexander 1880. aastate paiku Jänedale püsivamalt elama.

19. sajandi lõpuks olid Jäneda mõisnikud viinud majapidamise osava juhtimise ja katsetamise abil kõrgele tasemele, pakkudes nii eeskuju kogu ümbruskonnale.

1902. aastal toimus mõisas traagiline põleng, mille käigus hävis täielikult mõisa puidust peahoone. Tuli levis ka mujale, kokku sai kannata 13 hoonet. Mõisapere asus elama 1837. aastal valminud Kallijärve vanasse jahimajja.

Uue peahoone rajamise eestvedaja oli Venemaa Keisririigi Välisministeeriumi ametnik ja Berliini

saatkonna II sekretär Johann Ulrich Nathanael von Benckendorff (1882–1919), kellele mõis 1910. aastal pärandus. Peahoone sai valmis 1915. aastal. Johanni tütar Tatjana (1915–2004) on meenutanud, et 1917. aasta suvel, kui maal valitses kaos, sõitis mõisa Peterburi peenemat seltskonda ja välisriikide saatkondade töötajaid. Seal veedetud aeg oli tõeline kosutus, mil tundi end vabana nii saatkonnaelu esinduskohustustest kui ka õukonnaetiketist ja sõjaväerežiimi piirangutest.

Tatjana mälestuste järgi tungis 1919. aasta aprillis peahoonesse rahvahulk, kes lagastas ja röövib. Seetõttu koliti taas Kallijärvele, kus oldi väljaspool ohtu. Veel samal kuul leiti pargist surnuna tema isa, 37-aastane Jäneda viimane mõisnik, kelle mõrvarit ei õnnestunud sõjast tingitud segaste olude tõttu tuvastada. Samal aastal võõrandati mõis perekonnalt.

1918. aastal avas Põhja-Eesti Põllumeeste Keskse Tallinnas Põhja-Eesti Põllutöökeskkooli. Peagi jõuti tõdemuseni, et põllutöökool võiks asuda hoopis maapiirkonnas. 1920. aasta kevadel viidi kool üle Jäneda mõisa, kuna seal oli arvukalt heas seisukorras kõrvalhooneid, mitmekesine loodus, kalatiigid ja läheduses raudtee. Peahoone sobis kooliruumideks ja õpetajate korteriteks. Peahoone interjööri tehti arhitekt Anton Soansi kavandite põhjal mitmeid ümberehitusi.

Põllumajandusalast haridust jõuti Jänedal anda 80 aastat, 2000. aastal sulges kool ukseid. Kooli laiendamise käigus valmis 1975. aastal uus peakorpus, mis ühendati klaaskoridori abil mõisa peahoonega. Juurdeehituse arhitekt on Valve Pormeister, kes selle tundlikult ajaloolisse keskkonda ja maastikku asetas. 2021. aastal valis Eesti Arhitektide Liit Jäneda Sovhoostehnikumi õppehoone kui ajas kestnud väärtusliku arhitektuuriobjekti sajandi kümne olulisema hoone hulka.

~ Mõisa viimane omanik Johann Ulrich Nathanel von Benckendorff abikaasa Maria Zakrevskajaga Jäneda mõisa ees. Nende poeg Paul seisab iirlannast koduõpetaja Margaret Wilsoniga peaukseni viiva kaaristu all. (Foto: Jäneda Muuseum)

~ Riigitegelane ja põllutöökooli juhataja Jaan Raamot seltskonnaga Jäneda mõisa salongis. Laua ääres istub ka tema abikaasa Mari Raamot (paremalt teine), kodundusõpetaja ja üks Eesti naisriigikaitse liikumise alusepanijaid. Tänapäeval asub ruumis Jäneda muuseumi tuba. (Foto: Jäneda Muuseum)

< Põllutöökooli eksamikomisjon 1920. aastatel mõisa ühes saalis õpilasi ootamas. Seinal on näha veel mõisaaegset damastmustriga tapeeti. Seinakatte tume toon ja rikkalik kujundus viitavad sellele, et tegemist oli esindusruumiga, näiteks söögitoaga. (Foto: Jäneda Muuseum)

^ Õpilased klassitoas 1920. aastatel. Mitmed klassid asusid ruumides, milles oli mõisaaegne viimistlus veel säilinud. Tapeet siinse ruumi seinal viitab sellele, et tegemist on endise lastetoaga. Lastetoatapeetide mustrid olid tihti jagatud eraldi stseenideks, kus oli näha loomi või mängivaid lapsi. Antud tapeedi puhul on mõnel udusel väljal äratuntav kiikhobu motiiv. (Foto: Jäneda Muuseum)

~ Jäneda mõisa avar köögiroom tänapäeval. Kollased põrandaplaadid markeerivad pliidi varasemat asukohta. (Foto: erakogu)

INIMESED

1908. aastal määrati Johann von Benckendorff Venemaa Välisministeeriumis diplomaatilise teenistusse. Aasta pärast läkitati ta Berliini Venemaa saatkonda. Vanima pojana päris Johann 1910. aastal isalt Jäneda mõisa Eestimaa kubermangus. 28-aastasena kohtas ta Maria (Mura) Ignatjevna Zakrevskajat (1893–1974), kes on oma värvika elusaatusega andud ainet rohketeks legendideks². 1911. aastal paar abielus ja elas enamasti Berliinis. Sellest abielust sündisid 1912. aastal poeg Paul ja 1915. aastal tütar Tatjana. Suved veedeti idüllilises Jäneda mõisas, kus lõbutseti luksuslikult sõprade ja saatkonna töötajate seltsis.

Keerulistel aegadel viibis Maria Jänedal vähe. Lapsed jäid Kallijärvele elama ja neid kasvas iirlannast guvernant Margaret „Ducky“ Wilson, kes ka Mariat lapsepõlves hoidis. Peale sõda siirdus Maria elama Lääne-Euroopasse ja külastas lapsi vähemalt korra või paar aastas. 1934. aastal viis ta lapsed endaga kaasa Londonisse, mõisat käidi külastamas kuni 1939. aastani. Peale perekonna lahkumist asus Kallijärve mõisas 1985. aastani kohalik kool. Kallijärve mõis kuulub Benckendorffide perekonnale 2000. aastani, mil Tatjana hoone maha müüs.

INTERJÖÖR

Vana tulekahjus hävinud mõisahäärberi asemele ehitati kindlusesarnane hoone, massiivse kõrgusesse pürgiva nurgatorniga. Kuigi sedalaadi ehitis tundub 20. sajandil ebaharilik, sobis maja – avarad, kõrgete lagedega võõrastetoad, imposantne paraadtrep ja enam kui nelikümmend tuba – eriti hästi külaliste vastuvõtuks. Mõisa sisekujundus on juugendarhitektuurile omaselt ebaregulaarse planeeringuga ja lähtub ruumide funktsionaalsetest taotlustest.

Esimese maailmasõja päevil kerkinud hoone ehitati ilmselt kiirustades ning olude sunnil tuli kvaliteedi osas järeleandmisi teha.

Hoone mõlema korruse akendest avanevad avarad vaated mõisat ümbritsevale vaheldusrikkale maastikule. Madalal soklil asuv esinduskorrus on pikendatud terrassi ja verandaga parki.

Peahoone sissepääs asub sissesõidutee lõpus. Algselt pääses mõisa peaukse juurde läbi kahelt poolt avatud eeskoja, mis 1920. aastate alguses ümberhituste käigus kinni ehitati. Selle kütmiseks ehitati ruumi silindrikujuline küttekeha, mille jälg on eeskoja põrandal veel tänaseni näha.

Eeskojast pääseb mõisa pikka ja kitsasse halli, kus on säilinud üks vähestest mõisaaegsetest küttekehadest – kollakatest säbrulistest kahhelkividest ehitatud juugendkamin. Arvatavasti on kamin toodetud Soomes Turu ahjutehases. Küttekeha friisi kaunistab ilmapuu motiiv, mis on Soome juugendis laialt levinud dekoorielement.

Esimese korruse akendele pandi sõjaajal juugendliku kujundusega kokkuvolditavad raudvõred, et kaitsta hoonet rüüstamise eest. Võred olid algselt rohelist tooni, hiljem on neid mitmeid kordi üle värvitud. Võresid on näha veel esimesel korrusel mitme teenijatoa akende ees. Mõned algselt asukohalt eemaldatud võred on säilinud mõisa keldris.

Mõisaomanikele kuulunud vallasvarast on tänaseni säilinud Mura kaks mahukat reisikirstu. Alles on ka üle 300 köite ilmselt Johann von Benckendorffile kuulunud raamatukogust, mida hoiti pärast Jäneda peahoonest lahkumist Kallijärve mõisas.

Interjööridest leidub vähe fotomaterjali. Vähesed teadaolevad ülesvõtted on tehtud põllutöökeskkooli ajal ning kuuluvad Jäneda Muuseumi kogusse. Üks neist kujutab mõisa salongis laua ümber istuvat seltskonda. Teised pärinevad põllutöökeskkooli ajast, mil mõisa eluruumidest olid saanud klassiruumid. Toimekate õpilaste taustal on näha mõisaaegseid tapeete, sest kooli sissekolimise ajaks polnud neid ilmselt veel seintelt eemaldatud.

Peahoone esimesel korrusel asus kolm esindusruumi. Hallist vasakule jääb suhteliselt väike ja madalana mõjuv saal, mille pargipoolsele küljele jääb köetava põrandaga veranda. Hallist paremal asub külaliste võõrustamiseks mõeldud avar terrassiga söögituba ja salong. Mõisa salongi neobarokne roosadest kahhelkividest ahi on mitu korda üle värvitud ning seetõttu kaotanud oma algse ilme. Ruumile lisab sajandialguse atmosfääri juugendstiilis elutoa mööbli-garnituur, mille hulka kuuluvad toolid, tugitoolid, diivanid ja laud. Ruumi nurkadesse on paigutatud kaks Kallijärve mõisast toodud vitriinkappi, mis on kuulunud perekonnale.

Salongi kõrval asub söögituba, mis kooli jaoks ümber ehitati. Osa söögitoast eraldati vaheseinaga ning liideti hoonet läbiva koridoriga. Ka söögitoas on algselt olnud üks hoone arvukatest küttekehadest. Mõisa ajal köeti neid Kallijärve rabast lõigatud turbaga, mis ahjus aeglaselt hõõgus. Kooli ajal mindi üle puuküttele, mistõttu paljud originaalahjud lõhki köeti ja jäädavalt hävitati.

~ Peagi pärast mõisahoonet valmimist paigaldati rahutuste hirmus akendele kokkulükatavad kaitsevõred. Algselt olid need rohelist tooni. (Foto: erakogu)

Hoone pargipoolses osas asub ruumikas köök. Sarnaselt eeskoja ja sahvriga on köögi põrand veel praegugi kaetud mõisaaegsete keraamiliste plaatidega. Avara köögi keskel põrandal on selgelt näha ala, kus paiknes pliit. Selle mahukat kogu markeerivad erinevat tooni põrandaplaadid. Köögi paljudest avaratest akendest avaneb kaunis vaade paisjärvele. Köögi kõrval asub läbi kolme korruse sirutuv teenijatetrepp, mille kaudu oli võimalik pääseda keldrisse ja teise korruse eluruumidesse. Võimas puidust trepp avanes algselt köögi eeskotta, kuid nõukogude ajal eraldati see muust ruumist vaheseinaga.

Jäneda mõisa teise korruse pargipoolses osas asusid kolm avarat külalistetuba. Lastetoad ja lastehoidjate ehk nn njanjade ruumid jäid esifassaadi poole. Tatjana mälestuste järgi pääses teise korruse suurest ja ruumikast lastetoast rõdule, mis avaneb hoone peafassaadile. Laste armastatuimaks mängualaks oli külaliste- ja lastetubade vaheline pikk, avar koridor.

Peatreppist vasakule jääb mõisaomaniku korter, mis koosnes kolmes eluruumist ja kõrgemale astmele tõstatatud vannitoast. Ruumide algset otstarvet ei teata, kuid võib oletada, et korteri kõige tagumine rõduga ruum oli kasutusel magamistoana. Kitsa eenduva torniga ja täna mitmete jahitrofeedega ilmestatud ruum võis olla kasutusel salongina ning korteri peaukse juurde jääv kõige avaram ruum elutoana.

< Fuajee Soome päritolu kamina friisidetail. (Foto: erakogu)

< Helilooja Urmas Sisaski muusikatähetorn-planetaariumi interjäär. (Foto: erakogu)

~ Möisaomanike üks eluruumidest, kus erineva kujuga akendest avanevad pargivaated. (Foto: erakogu)

URMAS SISASKI MUUSIKATÄHETORN

Jäneda mõisa peahoone kolmandal korrusel, tornis, asub tähemuusik Urmas Sisaski (1960–2022) Eestis unikaalne muusikatähetorn. Helilooja on oma muusikahuvi meenutanud: „Kehra Lastemuusikakoolis õppides – olin siis 10-aastane – elasin abiturientidega ühes toas. Esimene tund oli tavaliselt vaba, ja kuna mul on paha komme võõrastes kappides sobrada, leidsin astronoomiaõpiku. Jäin küll kaaslastele vahele, kuid mulle anti see andeks ja samal ööl vaatasime kogu öö tähti ja virmalisi. Sellest hetkest armusin ma tähistaevasse pööraselt.“

Torniruumis on eksponeeritud Sisaski loominguga ja astronoomiahuvi kajastav ekspositsioon. Kontsertruum on ümbritsetud ülesvõtetega galaktikatest ja Sisaski loodud universumi klaviatuuri diagrammidest, mida ta elu lõpuni täiendas. Ruumi kõrgel sügavsiniseks värvitud lael siruvad tähed, mis pandi paika helilooja juhendamisel. Ta on meenutanud: „Jäneda tuli mu ellu nagu komeet – ilus, ootamatu ja tundmatu. Lõviosa minu loomingust on sündinud hilistel öötundidel Jäneda lossi tornis tähti vaadates ja saalis klaveri taga muusikat üles kirjutades.“

1994. aastal sai valmis muusikatähetorn. Kahe aasta pärast septembris avas Sisask tornis planetaarium-kontserdisaali, suursündmuse tähistamiseks toimus lend kopteriga Tallinnast Jänedale, kus koos õe Siiriga esineti. Aastas andis Urmas Sisask tornis 120 loengkontserti, kokku toimus neid alates algusest ligi 700.

Mõisaaega meenutab veel kontserdisaali nurgas seisev valge ahi, mida nõukogude ajal üle ei värvitud. Selle ülemises vasakus nurgas on kaks Turu ahjuvabriku potti, mis pärinevad erinevatest seeriastest. Üks neist on pea peale pööratud ja kujutab klassitsistlikku pärga voogava siidilipsuga. Teisel on kujutatud *art déco*'lik taimornament.

Värvika kultuuriloo ja põllumajandusajalooga mõis kõrgub maalilises miljöös oma kihistustega, mille üks takh on kirkam kui teine. Kõrgustes asetsev tähetorn avab uusi maailmu, paneb hetkes peatuma ja imetlema inspireerivat keskkonda ning selle aegruumis sündinud loomingut.

¹ Pikemalt Liigvalla mõisast artikli autoritelt Pööningu kevadnumbris nr 1 (31) / 2022.

² Alexandra Lapierre. Mura. Leegitsevad mälestused. Tallinn 2020.